

САДЛІВСЬКА О. І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

МІСЦЕ РИТМІЧНОЇ БУДОВИ У СТРУКТУРІ ТОНАЛЬНОСТІ

Статтю присвячено проблемі ритму прозового тексту. Ритм займає важливе місце в структурі тональності і є засобом експресивності. Ритм прози формується засобами різних мовних рівнів, проявляється в повторі ключових позицій тексту.

Ключові слова: тональність, ритм, проза, текст, експресивність, фонетичний, лексичний, синтаксичний мовний рівень.

Статья посвящена проблеме ритма прозаического текста. Ритм занимает важное место в структуре тональности, являясь средством экспрессивности. Ритм прозаического произведения формируется средствами разных языковых уровней и проявляется в повторении ключевых позиций текста.

Ключевые слова: тональность, ритм, экспрессивность, проза, текст, фонетический, лексический, синтаксический уровень языка.

The article is dedicated the problem of prosaic rhythm. Rhythm ensures not only the text entireness but it also serves as means of expressiveness creation and tonality expression. Rhythm of the prose text is created by syntactic, lexical and stylistic means.

Key words: text, rhythm, tonality, expression, syntactic, lexical and stylistic means

Мета: Виявити особливості ритму прозового тексту та взаємозв'язок ритмічної будови тексту з тональністю.

Актуальність зумовлена проблемою пошуку універсальних текстових категорій. Це завдання належить до однієї з найактуальніших проблем у лінгвістиці тексту.

Окремою текстовою категорією і без якої існування тексту неможливе є тональність. Тональність визначається як категорія, що “виражає інтенцію адресанта в залежності від якостей об’єкта мовлення й ставлення адресанта до цих якостей, як концентранта всіх експресивних засобів тексту, які він застосовує у своїй мовленнєвій діяльності” [1:3].

Дослідження свідчать, що тональність властива кожному писемному твору незалежно від функціонального стилю та прагматичної спрямованості. Підкреслюється, що “кожен словесний твір володіє власною тональною будовою, власною системою тональностей” [2:91].

У дослідженні тональності виокремлено такі основні аспекти: важливість емоційної складової, взаємопов’язаність тональності із оцінністю та експресивністю. “Тональність тісно пов’язана із

емотивністю, експресією, оцінністю і волевиявленням адресанта” [пор. 3:211].

Важливе місце в структурі тональності належить *експресивності*. Трактуювання експресивності як прийому посилення виразності, посилення ознак сприяє виділенню не лише чуттєвого, але й раціонального змісту. Саме так розуміє експресивність частина лінгвістів, підкреслюючи тим самим, що експресивність ширша за емоційність [4:24]. експресивних засобів відноситься крім інших також і ритмічна будова, “експресія сприяє ‘стрімкості’ ритму при вираженні поліфонії динамічних переживань ...” [5:230], адже таке явище як ритм використовується для створення настрою, передачі почуттів, що підкреслюється рядом дослідників, серед яких Брандес М. П. [2], Васильєва А. Н. [6], Гаєвий Л. А. [7], Гіршман М. М. [8], Іваненко С. М. [1], Козирєва Н. Ю. [9], Любарець Н. О. [10], Фортунатов Н. М. [11], та ін. Як зазначає М. Гіршман, ритм – “не самоціль і не окрема, ізольована проблема, усвідомлення ритму невід’ємне від цілісного процесу створення досконалої словесно-художньої структури. Ритм – точність семантики, музикальна виразність” [8:23].

Вивчення ритму дає можливість побачити закономірність, систему в чергуванні фаз, станів, окремих деталей. Найважливішою ознакою ритму є періодичність, яка проявляється у повторенні через співмірні інтервали тотожних елементів, ритмічним явищам властиві початок, гармонія, завершеність. Завдяки ритму розрізнені елементи утворюють “форму” [12:119].

Ритм базується на повторюваності та періодичності, але він не збігається із симетрією, а є набагато складнішим видом порядку, оскільки він оперує змінними величинами і поєднує в одну форму повторювані і неповторювані, тотожні та відмінні елементи. “Ритм – не холодна, механічна рівновага із безпристрасністю метронома” [11:178], а закономірності чергувань, завдяки яким утворюється закінчена форма та підкреслюється зміст. Як зазначає Абрам Моль, з погляду класичної математики музичні явища не є строго періодичними, а володіють лише високим ступенем періодичності, це ж стосується ритмічності у поезії, але цього достатньо для того, щоб явище сприймалося як ритмічне. Для сприйняття ритму певного явища людиною достатньо трьох-чотирьох повторів на проміжку часу, доступного спостереженню; як окремий вид періодичності може розглядатися безперервність [12:124–126]. Для

характеристики ритму важливим є і показник періодичності, тривалість інтервалів між повторюваними елементами, якщо елементи достатньо віддалені в часі чи просторі, то об'єкт не може сприйматися як періодичний, скажімо, пересічна людина не сприймає як періодичні явища затемнення сонця, появу на небосхилі комет та ін., оскільки інтервали між повторенням цих явищ часто перевищують тривалість людського життя.

Оскільки ритм як об'єктивне явище властивий природним і соціальним процесам і відіграє важливу роль в житті та діяльності людини, то він став предметом вивчення ряду наук, як природничих, так і гуманітарних, серед яких естетика, літературознавство, лінгвістика. Важливість дослідження ритму мовних явищ зумовлюється тим, що він виконує комунікативні функції, розчленовує та інтегрує мовний потік, а також сприяє досягненню певного смислового, емоційного чи естетичного ефекту у тексті. Це стосується як усного так і писемного мовлення.

Завдяки наявності акцентів і пропусків у системі повторюваних форм та інтервалів, активізації принципу співвідношення ритм допомагає виразити певний ідейно-художній замисел, зруйнувати монотонність та одноманітність художнього тексту. Він вносить у текст додаткові нюанси і внаслідок цього стає важливим експресивним чинником.

На відміну від поетичного мовлення, присутність ритміки у якому є безсумнівне, і яка спирається у першу чергу на метрику, на ритмічність прози поки що немає єдиного погляду, ця проблема потребує остаточного вирішення [12:93], [5:596]. Актуальним є визначення самих одиниць ритму прозового тексту, особливостей їхньої взаємодії та пошук загальних закономірностей виникнення ритмічного малюнка прози, його схем. Ряд учених, досліджуючи ритм прози, аналізують це явище на фонетико-просодичному рівні. Вивчаються питання пошуку ритмічних одиниць прози [13; 14; 15], роль просодії у формуванні ритму [16; 17] особливості інтонації та ритміки усного мовлення [18], особливості ритму окремих синтаксичних одиниць та текстів [19; 20; 1], та ін.; ритмічність прози у синхронії та діахронії пов'язаність ритму та стилістичних явищ. Відзначається також ієрархічність ритмічних одиниць, їхня взаємозалежність. “Трактовка ритму як періодичності тотожних і співмірних явищ дозволяє дослідникам виділити кілька

ступенів ритмічних одиниць, які утворюють своєрідну ієрархію, в якій одиниці більш низького рівня (починаючи з ритмічної групи) зв'язані відношеннями включення в ряд більш високих за організацією одиниць аж до надфразної єдності” [14:53]. Серед ритмічних одиниць виділяють ритмічну групу (РГ) або такт, синтагму, фразу, та надфразну єдність [14:53], ступінь на основі тонального підйому та спаду [19:147], “склад як мінімальну й ритмічну групу як основну одиницю ритму” [21:147]. Синтагма включає в себе одну або кілька ритмічних груп [15:59]. Основними характеристиками на рівні синтагми є “довжина синтагми в ритмічних групах і складах; порядок ритмічних груп, вплив на фонетичний ритм граматичної будови” [15:59].

Дослідники ритму прозового тексту відзначають, що, механічне перенесення властивостей поетичного тексту на прозу і дослідження прозового тексту за цією ж схемою не завжди продуктивне, воно актуальне лише для окремих жанрів чи уривків прозових художніх творів. Скажімо, Н. Гучинська [20:86] робить висновок, що слід говорити “тільки про ритмічні періоди” у прозі Томаса Манна, тобто, ритм властивий тільки окремим уривкам прози. Подібну думку висловлюють також інші вчені, зазначаючи, що у ритмічній будові художньої прози, лише у виняткових випадках зустрічаються ритмічні фігури, встановлені нами для вірша (наприклад, елементи тонічного ритму в так званій “ритмічній прозі”, частіше – синтаксичний ритм в прозі риторичного типу). І це пов'язано з тим, що прозі притаманний власний ритм, але він настільки далекий від віршованого, як, скажімо, від музичного, архітектурного чи живописного [22:121].

Ритм прози розглядають також як внутрішню та зовнішню системи образів, як розвиток сюжету, що доповнюється ритмом системи образів-персонажів, ритмом повторюваних структур і не зводиться до сюжетно-фабульних моментів [11:180].

Вивчається питання взаємозв'язку ритму прозового тексту та жанру, такі дослідження стосуються у першу чергу народних казок різних народів [23]. Розглядаючи ритм фантастичної казки, Шабліовський В. Є. відзначає, що “ритм казки проявляється на різних рівнях: від фонетичного до смислового; від повтору усередині речення до повтору розділених у тексті масивів; від простого повтору до градації”. Автор поділяє ритми на “зовнішні”, які виходять за межі казки, та “внутрішні”, що проявляються безпосередньо в межах тексту.

“макроритми”, “мезоритми” та “мікроритми” залежно від того, чи вони охоплюють окремих епізод, чи казку в цілому. Аналізуючи ритмічну будову народної казки, дослідник звертає увагу не лише на фоностилітичну сторону ритму, але й на розвиток сюжету, повторюваність певних епізодів, в межах однієї казки та повторюваність образів, казкових формул та ін. в межах жанру казки, наголошуючи на вагомості смислового рівня в ритмічній будові [23:60–62].

Отже, у дослідженні ритму прози намічаються дві тенденції; це – дослідження ритму прозового тексту на фоностилістичному рівні та вивчення ритму прози з урахуванням смислового, композиційного рівня. Серед вітчизняних учених уперше звернув увагу на необхідність аналізу одиниць, більших за речення при дослідженні ритму прозових творів Пешковський О. М. Він зазначає, що одиницями ритму прози можуть виступати смислові групи у вигляді фонетичних тактів, фонетичні речення й періоди, причому об’єднання фонетичних речень у більші одиниці є важливішим, ніж об’єднання тактів в одне фонетичне речення [24:164].

Ми не можемо обмежитися проявами ритму тільки на фоностилістичному рівні. Дослідження показують, що ритм прози будується на вільнішій основі, на “співвідношенні словесно-образних мас” [29:121]. Прояв ритму на фоностилістичному рівні є у даному випадку лише допоміжним, факультативним засобом творення ритмічного малюнка, адже особливості прозового тексту не дозволяють в усіх випадках визначити тактову однорідність, переважання тактів якоїсь певної довжини, тому що для прозового тексту важливим є логічний зміст, і це сприяє появі у тексті тактів, ритмічних груп різної довжини, розміщених у будь-якій послідовності

Прозове мовлення є ритмічним, але в основі ритму прози лежить насамперед смислова упорядкованість, ритм прози проявляється в межах більшого контексту і тому скоріш за все може бути охарактеризований як композиційний [22:121].

Дослідження ритму у межах більшого контексту передбачає дослідження його на усіх текстових рівнях, як нижчих, так і вищих, адже у межах об’ємного тексту також можна виокремити окремі, логічно зв’язані частини, великі частини форми неодмінно розпадаються на “складові”, які є періодично повторюваними однорідними структурними утвореннями, і в тій же мірі, що і загальне ціле є носіями художнього

ритму [11:176]. До таких більших за речення об'єднань, є “колон”, “період”, “надфразна єдність” чи композиційно-мовленнєва форма (КМФ), на нашу думку, це – різні назви одного поняття. “Надфразна єдність – основна одиниця тексту взагалі” [24:61]. КМФ володіє всіма ознаками завершеного тексту і водночас є одиницею, будівельним матеріалом для великих побудов. КМФ властиві початок, розвиток, завершеність. Як у логічно завершеній структурі в межах КМФ виділяють окремі елементи, які повторюються і створюють тим самим ритми КМФ. На рівні КМФ ритм виявляється в повторі типів речень, зв'язків між ними, повторному вживанні певних лексичних і синтаксичних стилістичних фігур, вставних слів. На смисловому рівні ритм КМФ утворюється внаслідок повтору ключових слів, образів, ідей. Такий поділ є дещо умовним і схематичним і на практиці не завжди легко їх розділити, так як вони взаємодіють між собою, а одиниці нижчого рівня є базою для утворення ритмічних одиниць вищого рівня. “Сприйняття ритму базується на одночасному сприйнятті ритму всіх одиниць, усіх рівнів” [14:63]. Ритм забезпечує КМФ цілісність, відзначає її межі, надає завершеності і виникає завдяки “внутрішнім повторам, що існують у межах даного тексту” [23:163], вони полягають у повторюваності характерних композиційних прийомів, образів, традиційних формул, мовного стилю, тощо. Ці повтори в межах одного тексту, з одного боку, зумовлені характером художньої системи мови, а з другого – самі є активним художнім елементом цієї системи [там же].

Арнольд І. В. зауважує, що ритм виникає внаслідок багаторазового повтору синонімів, епітетів, порівнянь, а також парадоксальних висловлювань, паралельних конструкцій, специфічного розміщення визначень [25:122]. Також важливим фактором ритмізації є вживання типових синтаксичних форм, численних повторів, вставних слів, вигуків, паралелізмів [14:50].

Завдяки ритму утворюється закінчена, структурована композиція, в якій виділяються початок, розвиток та логічне завершення і тим самим ритм сприяє посиленню змісту і виникненню експресії мовлення, як художньої так і експресії логічної, якщо мова іде про тексти нехудожні.

Ми розглядаємо ритм прозового мовлення у широкому значенні, як ритм композиційний, єдність різноманітностей, організованість мовлення, “яка спирається на періодичну повторюваність окремих елементів ... й охоплює закономірності членування на окремі

мовленнєві одиниці, послідовність цих одиниць, їх взаємного зіставлення й об'єднання у вищі єдності” [8:22]. У нехудожній та художній прозі ритм виконує властиву йому функцію інтеграції та розчленування мовлення, визначає його межі, початок і кінець, сприяє розвитку думки та утворенню форми, яка полегшує сприйняття і створює закінчену, упорядковану систему, стаючи засобом посилення змісту повідомлення. Періодичний повтор певних елементів не означає їхнього буквального повторення, а їхнє перетворення в новій, постійно відновлюваній художній цілісності, інтонування та акцентування. Ритм прози не означає абсолютної рівномірності, тут неминучі відхилення від “метру”, що пов'язано насамперед з домінуванням логічного начала. Завдяки нерівномірності можливе уникнення монотонності, з'являється градація. В цьому плані ритм стає важливим фактором художнього смислотворення [26:101]. У такій ролі ритм абсолютно необхідний, і КМФ – це його одиниця. Ритм сприяє передачі основної ідеї, передбачає логіку розвитку змісту і послідовності викладу. Тим самим ритм стає засобом виділення, посилення змісту, тобто експресії. Він надає тексту нових додаткових нюансів і стає засобом психологічної настройки, засобом передачі тональності тексту. Ритм захоплює читача і заставляє його читати твір у певному, задуманому автором, ключі. Спостереження показують, що виразна ритмомелодика прозового твору захоплює читача так само, як і ритмомелодика вірша, і настроює його читати текст саме в такому ритмі, в такій тональності, яку обрав письменник і реалізував у своєму творі [27:490]. Брандес М. П. підкреслює, що тональність тексту пов'язана з вибором композиційно-мовленнєвих форм, кожна з яких є виразником певного типу експресії [2:91]. Ритм є тим об'єднуючим началом, яке робить КМФ цілісною і зв'язною, формує межі цієї “одиниці тексту”, робить її неповторною та завершеною. Ми виходимо із твердження Пешковського, що прозі властивий логічний, а не метричний ритм [24:456]. Ритм прози композиційний, виходить за межі речення і проявляється у межах КМФ як композиційний [22:121]. Для КМФ “опис” основою ритму є почергове зображення предметів у просторі. Ритм прози полягає в закономірному чергуванні аналогічних елементів, якими є стилістичні фігури, синтаксичні та лексичні одиниці. Ритм – не окремий елемент у складі КМФ, а результат взаємодії всіх смислових і синтаксичних чинників. Це – специфічний засіб художнього

спілкування, вираження і передачі емоційно насиченої думки за допомогою просторово-часового руху, це сам характер розвитку думки.

Отже, ритм виконує такі функції: він надає повідомленню форми, вказуючи на межі повідомлення, структурно та логічно розчленовуючи його. Ритм передає емотивну сторону повідомлення, виконує естетичну функцію. Стилистичне значення ритму полягає в тому, що він є експресивним засобом і створює певний колорит, допомагає передати основну ідею, а також стає засобом впливу на реципієнта. Ці моменти визначають особливе значення ритмічної будови тексту як експресивного засобу у формуванні тональності. Ритм є засобом, що сприяє досягненню стислості й лаконічності, допомагає виразити на мінімальному просторі максимально широкий зміст [22:121].

Таким чином ритм прозового тексту є невід'ємною його частиною, він відрізняється від ритму поезії і не означає повної тотожності елементів, яка не обов'язкова для того, щоб текст сприймався як ритмічний. Для цього достатньо приблизної рівності частин [12:126].

Ритм та симетрія, створені синтаксичними та лексичними повторами є важливим засобом, завдяки яким виникає гармонія побудови і звучання, що надає повідомленню додаткового забарвлення [1:156].

Ритм полягає у повторі ключових слів, образів, ідей, виявляється у початку, гармонії, завершеності та періодичних повторах і найчіткіше проявляється на синтаксичному рівні.

Перспектива подальших досліджень проблеми ритмічної будови у структурі тональності полягає у виявленні типів ритму, що характеризують певну тональність.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Іваненко С. М.* Поліфонія тексту [монографія] / Світлана Мар'янівна Іваненко. – К. : Видав. центр КДЛУ, 1999. – 318 с.
2. *Брандес М. П.* Стилистика немецкого языка (для институтов и факультетов иностранных языков): [учеб. пособие] / Маргарита Петровна Брандес. – М. : Высш школа, 1980. – 320 с.
3. *Матвеева Т. В.* Тональность разговорного текста: три способа описания / Т. В. Матвеева // *Stylistyka V*. – Opole, 1996. – С. 210–216.
4. *Разинкина Н. М.* Стилистика английской научной речи: Элементы эмоционально-субъективной оценки / Нина Марковна. Разинкина. – М. : Наука, 1972. – 168 с.
5. *Літературознавчий словник-довідник* / [ред. : Р. Е. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с. – (Nota bene).
6. *Васильева А. Н.* Газетно-публицистический стиль речи : [курс лекций по стилистике русс. яз. для филол.] / Анна Николаевна Васильева. – М. : Русс. яз., 1982.– 198 с.
7. *Гаевый Л. А.* Структурно-ритмические особенности художественного текста и их воспроизведение в переводе (на материале рассказов Дж. Лондона и их переводов

на український язык) : дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.19 / Любомир Адамович Гаевый ; КГПИИЯ. – К., 1982. – 203 [4] с. 8. *Гиршман М. М.* Ритм художественной прозы : [монография] / Михаил Моисеевич Гиршман. – М. : Советский писатель, 1982. – 367 с. 9. *Козирева Н. Ю.* Взаємодія епічного, драматичного та ліричного начал в оповіданнях А. П. Чехова 80-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.02 “Українська мова” / Наталія Юріївна Козирева ; Дніпропетровськ. нац. ун-т. – Д., 2002. – 18 с. 10. *Любарець Н. О.* Ритм художньої прози Вірджинії Вулф : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.04 “Література зарубіжних країн” / Наталія Олексіївна Любарець ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 19 с. 11. *Фортунатов Н. М.* Ритм художественной прозы / Н. М. Фортунатов // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве : сб. ст. / отв. ред. Б. Ф. Егоров. – Л. : Наука, 1974. – С. 173–180. 12. *Моль А.* Теория информации и эстетическое восприятие / Абрам Моль ; [пер. с франц. Б. А. Власюка и др. ; под ред., с послесл. и примеч. Р. Х. Зарипова, Б. В. Бирюкова и Н. С. Плотникова. – М. : Мир, 1966. – 352 с. 13. *Антипова А. М.* К вопросу о единицах ритма прозы / А. М. Антипова. – М., 1976. – Вып. 95. – С. 125–129. 14. *Немченко Н. Ф.* Роль просодии в формировании единиц ритма англоязычной сказки в ракурсе контекстно-вариативного членения текста / Н. Ф. Немченко. – Вып. 239 : Фонология текста. – М. : МГПИИЯ, 1984. – С. 59–71. 15. *Потапов В. В.* К динамике становления вербального ритма / В. В. Потапов // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2. – С. 58–59. 16. *Булатецкая Л. И.* Тоникальность и ее реализация в тексте (на материале современного английского языка) : дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 “Германские языки” / Людмила Ивановна Булатецкая. – К., 1985. – 202 с. 17. *Бурая Е. А.* Роль просодии в формировании ритма спонтанной английской речи (на материале английского языка) / Е. А. Бурая // Ритм и интонационная организация текста. – М., 1982. – Вып. 196. – С. 10–31. 18. *Интонация* / [авт. И. Г. Торсуева и др. / отв. ред. А. И. Чередниченко]. – К. : Вища школа, 1978. – 240 с. 19. *Бишук Г. В.* Ритмічна модель англійського художнього тексту (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі соціально-психологічних оповідань письменників ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04 “Германські мови” / Галина Володимирівна Бишук ; Київськ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2003. – 208 с. 20. *Гучинская Н. О.* Ритм и стиль в стихах и прозе / Н. О. Гучинська // Стилистика художественной речи. – Вып. 3.–Л. : ЛГПИ, 1977. – С. 83–94. 21. *Андреева Д. И.* Слог и ритмическая группа как единицы ритма английской речи / Д. И. Андреева // Ритмическая и интонационная организация текста. – М., 1982. – Вып. 196. – С. 3–9. 22. *Эткинд Е. Г.* Ритм художественной прозы / Е. Г. Эткинд // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве : сб. ст. / отв. ред. Б. Ф. Егоров]. – Л. : Наука, 1974. – С. 104–121. 23. *Шабліовський В. Є.* Ритм фантастичної казки / В. Є. Шабліовський // Слов’янське літературознавство і фольклористика. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 60–67. 24. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвееч Пешковский ; [предисл. проф. А. Б. Шапиро]. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с. 25. *Арнольд И. В.* Стилистика современного английского языка : Стилистика декодирования : [учеб. пособие для ин-тов по специальности № 2103 “Иностранный язык”] / Арнольд Ирина Владимировна. – [2-е изд. перераб.] – Л. : Просвещение Ленинградск. отд., 1981. – 295 с. 26. *Сапаров М. А.* Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения / М. М. Сапаров // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве : сб. ст. / отв. ред. Б. Ф. Егоров. – Л. : Наука, 1974. – С. 85–101. 27. *Сучасна українська літературна мова. Стилїстика.* / [за загал. ред. акад. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1974. – 588 с.